Heera Pratisthan Nandurbar

SHRI KAKASAHEB HIRALAL MAGANLAL CHAUDHARI
ART'S, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, NANDURBAR

Reg. No. E-70 / 29-06-1959

Office : Heera Campus, Survey No. 381, Near Gajanan Maharaj Mandir,
Navapur Road, Nandurbar - 425412 Email : kakasahebsrcollege@gmail.com

Principal : Dr. Ravindra Hiralal Chaudhari (Msc. Ph.D)
Mob : 9767160689, 9423905651 web. : www.skhmcollege.in

Ref No. Date :

3.3.2.1. **Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during last five years**

HEI Input :

2022-23	2021-22	2020-21	2019-20	2018-19
5	0	0	0	0

Finding of DVV- 1) Cover page, content page and first page of the selected publication. 2) Web-link of books.

Cover page

Volume - 15 (Issue - 5)

March, 2023

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR

7.26

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

		(संदर्भ-नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात स्थायी झालेल्या पारधी जमातीचे शेतकरी)	
39	डॉ. व्ही. जी. सोमकुवर	इंदिरा गांधीच्या व्यक्तीत्व व कार्यकर्तृत्वाचा ऐतिहासिक अभ्यास	141-144
40	प्रा. डॉ. आर.जी. खैरनार	स्त्रीयांचा सामाजिक व शैक्षणिक विकासाबाबत महात्मा गांधीचे विचार	145-147
41	डॉ. सुलतान पिरू पवार	परजा (परजा आदिवासी लोकांची विस्कटून टाकणारी कहाणी)	148-151
42	प्रा.डॉ. महादेव सदाशिव डिसले	"पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान" अभियानांतर्गत पायाभूत साक्षरता ध्येयप्राप्ती करण्यासाठी अध्ययन स्तर निश्चितीच्या उपयुक्ततेचा अभ्यास	152-56
43	डॉ. कांतीलाल डी. सोनवणे	पंचायतराज व महिला सबलीकरण	157-158
44	श्री. दाऊतखाने श्रीराम श्रीकृष्ण डॉ. तुषार पाटील	नंदुरबार शहरातील स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या ग्रंथालयीन विद्यार्थ्यांच्या जीवन कौशल्यांचा अभ्यास	159-162
45	प्रा. मंगला सखाराम मोरे प्रा. डॉ. तुषार मल्हारराव पाटील	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि आदिवासी भागातील ग्रंथालये	163-166
46	Mr.Rakesh Gokul Patil Dr.Rahgunath Sitaram Mahajan	Measurement of Women's Political Participation at the Local Level : India Experience	167-172
47	Mr.Abhay S. Deore Dr. Tushar M. Patil	A Historical Study on Disaster Management in India's Libraries and Reference Centers	173-176
48	Dr. Sahebrao Uttam Ahire	A Brief Review : Higher Education and National Education Policy 2020	177-181
49	प्रा.डॉ. आर.एल.भदाणे	बाल विवाहाची समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	182-185
50	प्रा.डॉ. सोनल गिरधर मोरे	आगरी बोली लोकसंस्कृती - एक अभ्यास	186-188
51	प्रा.डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	189-192

Volume - 15 (Issue - 6)

March, 2023

ISSN - 2230 - 9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS IMPACT FACTOR

7.26

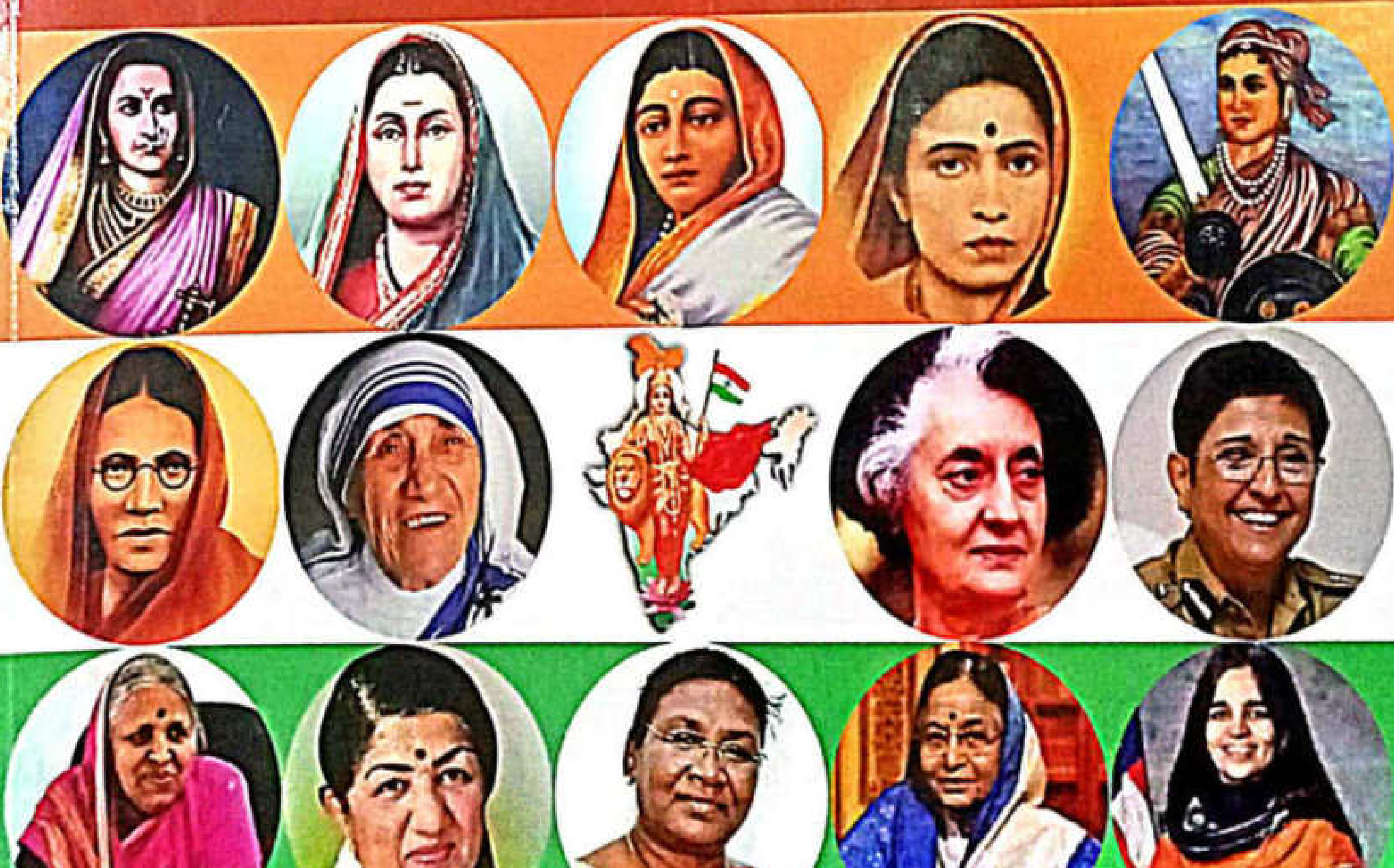

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Email - info@jrdrb.com   Visit - www.jrdrvb.com

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	डॉ. शुभांगी योगेश लुंगे	योगाभ्यास	1 - 4
02	प्रा. डॉ. रविराज फुरडे	जीवन कौशल्यांच्या माध्यमातून ताण-तणाव व्यवस्थापन	5 - 7
03	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	विविध शालेय विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनातून विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेचे विकसन	8 - 11
04	प्रा.डॉ.सुरेखा सीताराम बनकर	पु. ल. च्या साहित्यातील स्त्रीविषयक कवडसे	12 - 15
05	Dr. Suresh Namdeo Gawai	Payment and Settlement Systems in India	16 - 20
06	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में जीवन का यथार्थ चित्रण	21 - 24
07	Dr. Janhavi Nilesh Ghodke	Women – a Change maker of Rural India	25 - 28
08	डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले	भारताचा मानव विकास, एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	29 - 33
09	Prof.Dr. D. D. Rathod	Mahatma Jyotiba Fule's Social and Religious Reform	34 - 37
10	प्रा.डॉ.वासुदेव बी. माळी	मानवी सुरक्षा आणि समाज ५.०	38 - 41
11	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	आर्थिक साक्षरता : काळाची गरज	42 - 44
12	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे बालविवाह प्रतिबंधासंबंधीचे कार्य	45 - 47
13	प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे	महिला विरोधी गुन्हे - एक दृष्टीक्षेप	48 - 51
14	प्रा.डॉ. चंद्रशेखर एन. मोहोड	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	52 - 55
15	प्रा. बालाजी गणपत आडे	अनुसूचित जमातीचा विकासात्मक दृष्टीकोन - एक दृष्टीक्षेप	56 - 58
16	डॉ. नारायण मो. वघाले	कोविड-१९ च्या परिणामामुळे पर्यावरणीय बदलाचा एक दृष्टीक्षेप	59 - 62
17	डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	मानवी समाज आणि पर्यावरण	63 - 66
18	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ प्रकाश एकनाथ वाघ	पंचायतराज यंत्रणा व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग	67 - 70
19	प्रा. डॉ. सोनल गिरधर मोरे	भोई समाजाची उत्पत्ती व सद्यस्थिती	71 - 73

आज़ादी का
अमृत महोत्सव

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुवर्णपाने

संपादक
प्रो.डॉ. वासुदेव वले
कार्यकारी संपादक
प्रो.डॉ. जे. व्ही. पाटील ▪ प्रो.डॉ. जे. डी. गोपाळ

प्राईम®
पब्लिशिंग हाऊस

© सुरक्षित

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुवर्णपाने

संपादक - प्रो.डॉ.वासुदेव वले

कार्यकारी संपादक - प्रो.डॉ.जे.व्ही. पाटील, प्रो.डॉ.जे.डी. गोपाळ

प्रकाशक
प्रदीप पाटील
प्राईम पब्लिशिंग हाऊस
३, प्रताप नगर, ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०, २२३२८००, ८९९९२३४५५६
Email : primepublishinghouse@gmail. com

शाखा : कोल्हापूर । पुणे । नाशिक

ISBN 978-93-95596-19-0

पहिली आवृत्ती : डिसेंबर २०२२
मुद्रण : आविष्कार ग्राफिक्स
अक्षरजुळवणी : प्राईम टिम

मूल्य : ₹ ३२५/-

अर्थसहाय्य : विद्यार्थी विकास विभाग,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी संपादक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. या पुस्तकात मांडण्यात आलेली मते आणि दृष्टिकोन लेखकांचे स्वतःचे आहेत. लेखकांच्या मतांशी विद्यापीठ प्रशासन, प्रकाशक, संपादक व कार्यकारी संपादक हे सहमत असतीलच असे नाही.

खान्देश रत्नावलीचा अभ्यास

संपादक

प्रा. डॉ. सत्यजित साळवे

प्रा. दीपक पवार

अथर्व

२०. प्रा. प्रमोद बापू कोकणी
शिक्षण- एम.ए.बी.एड
महाविद्यालय - काकासाहेब हिरालाल मगनलाल चौधरी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नंदुरबार
संपर्क -९४०३४३४४८०
लिहिलेला घटक - ललित निबंध

२१. डॉ. पंकज सदाशिव शिरसाळे
शिक्षण- एम.ए.पीएच.डी
महाविद्यालय -सार्वजनिक कला, वाणिज्य महाविद्यालय, विसरवाडी ता. नवापूर जि. नंदुरबार
संपर्क -७७९८२०७३२०
लिहिलेला घटक - छंदोबद्ध रचना आणि खंडकाव्य

२२. डॉ. नामदेव भिला माळी
शिक्षण - एम.ए.बी.एड, सेट, पीएच.डी
महाविद्यालय - वेस्ट खानदेश भगिनी सेवा मंडळ संचालित, कला, वाणिज्य व बीसीए महिला महाविद्यालय, देवपूर, धुळे -५
संपर्क - ९८२२२५९४०१
लिहिलेला घटक - हायकू म्हणजे काय ?

२३. प्रा. पल्लवी सुरेश सोनवणे
शिक्षण - एम.ए.बी.एड (मराठी)
महाविद्यालय - डॉ.अण्णासाहेब जी.डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव.
संपर्क - ९०२१२१०२९४/८२०८६४२७२६
लिहिलेला घटक - प्रवासवर्णन : प्रवास दक्षिण भारताचा - गो. तु.पाटील

२४. प्रा.गोपीचंद देविदास धनगर
शिक्षण - एम.ए.बी.एड, नेट-सेट
महाविद्यालय - के.सी.ई सोसायटीचे,मू.जे.महाविद्यालय,जळगाव.
संपर्क - ९७६६२०७५७४
लिहिलेला घटक - १. पत्रलेखन : काचेचं मन - गणेश चौधरी
२. खंडकाव्य : चंद्रास्त - प्रभाकर श्रावण चौधरी

२५. प्रा. प्रियंका विजय बोदडे
शिक्षण- एम.ए.बी.एड.
महाविद्यालय - जी, डी, एम, कला.के,आर, एन, वाणिज्य. एम, डी, विज्ञान महाविद्यालय जामनेर जि. जळगाव.
संपर्क - ९३५९१०३९९५
लिहिलेला घटक - सदर लेखन : चुना लगाके! - जे.जी.खैरनार

खान्देश रत्नावलीचा अभ्यास

संपादक

प्रा. डॉ. सत्यजित साळवे

प्रा. दीपक पवार

२६. प्रा. भावना भीमराव संकोपाळ

शिक्षण - एम.ए.बी.एड., सेट

महाविद्यालय - डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे .महिला महाविद्यालय , जळगाव

मो.- ९१७५८६९६४६ /८६९८७२३९७९

लिहिलेला घटक - ललित निबंध : भंगार बाजार - अशोक कोतवाल

२७. प्रा रत्नाकर खंडू कोळी

शिक्षण - एम.ए.बी.एड, सेट

महाविद्यालय - नूतन मराठा महाविद्यालय जळगाव..

मो ८३२९६४६५०५

लिहिलेला घटक - छंदोबद्ध रचना : माझ्या जीवा - बहिणाबाई चौधरी

२८. प्रा. प्रविण रमेश बागुल

शिक्षण- एम.ए.बी.एड.मराठी, सेट

महाविद्यालय - श्री.काकासाहेब हिरालाल मगनलाल कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय , नंदुरबार.

मो. ९६३७०८२१३६.

लिहिलेला घटक - मुक्तछंद : जंतुनाशक फवारली पाहिजेत - निळकंठ महाजन

२९. प्रा. अनिता विक्रम पाडवी

शिक्षण - एम.ए.बी.एड., सेट.

महाविद्यालय -संत जगनाडे महाराज मंडळ संचालित कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार.

संपर्क - ९४०५७९८८५३

लिहिलेला घटक - गझल : कळेल तुजला प्रेम कवी - वीरेंद्र बेडसे.

३०. प्रा. मोरेश्वर पुरुषोत्तम सोनार

शिक्षण - एम.ए.

महाविद्यालय - ॲड.एस.ए. बाहेती महाविद्यालय, जळगाव

संपर्क - ८९७७८२९४९६

लिहिलेला घटक - हायकू : गंध फुलांचा - शशिकांत हिंगोणेकर

PRINCIPAL
Shri Kakasaheb Hiralal Maganlal Chaudh...
Arts.Comm.& Science College
Nandurbar Tal Dist. Nandurbr

Heera Pratisthan Nandurbar

SHRI KAKASAHEB HIRALAL MAGANLAL CHAUDHARI
ART'S, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, NANDURBAR

Reg. No. E-70 / 29-06-1959

Office : Heera Campus, Survey No. 381, Near Gajanan Maharaj Mandir,
Navapur Road, Nandurbar - 425412 Email : kakasahebsrcollege@gmail.com

Principal : Dr. Ravindra Hiralal Chaudhari (Msc. Ph.D)
Mob : 9767160689, 9423905651 web. : www.skhmcollege.in

Ref No. Date :

3.3.2.1. **Total number of books and chapters in edited volumes/books published and papers in national/ international conference proceedings year wise during last five years**

books and chapters

		(संदर्भ-नागपूर जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात स्थायी झालेल्या पारधी जमातीचे शेतकरी)	
39	डॉ. व्ही. जी. सोमकुवर	इंदिरा गांधीच्या व्यक्तीत्व व कार्यकर्तृत्वाचा ऐतिहासिक अभ्यास	141-144
40	प्रा. डॉ. आर.जी. खैरनार	स्त्रीयांचा सामाजिक व शैक्षणिक विकासाबाबत महात्मा गांधीचे विचार	145-147
41	डॉ. सुलतान पिरू पवार	परजा (परजा आदिवासी लोकांची विस्कटून टाकणारी कहाणी)	148-151
42	प्रा.डॉ. महादेव सदाशिव डिसले	"पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान" अभियानांतर्गत पायाभूत साक्षरता ध्येयप्राप्ती करण्यासाठी अध्ययन स्तर निश्चितीच्या उपयुक्ततेचा अभ्यास	152-56
43	डॉ. कांतीलाल डी. सोनवणे	पंचायतराज व महिला सबलीकरण	157-158
44	श्री. दाऊतखाने श्रीराम श्रीकृष्ण डॉ. तुषार पाटील	नंदुरबार शहरातील स्पर्धा परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या ग्रंथालयीन विद्यार्थ्यांच्या जीवन कौशल्यांचा अभ्यास	159-162
45	प्रा. मंगला सखाराम मोरे प्रा. डॉ. तुषार मल्हारराव पाटील	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि आदिवासी भागातील ग्रंथालये	163-166
46	Mr.Rakesh Gokul Patil Dr.Rahgunath Sitaram Mahajan	Measurement of Women's Political Participation at the Local Level : India Experience	167-172
47	Mr.Abhay S. Deore Dr. Tushar M. Patil	A Historical Study on Disaster Management in India's Libraries and Reference Centers	173-176
48	Dr. Sahebrao Uttam Ahire	A Brief Review : Higher Education and National Education Policy 2020	177-181
49	प्रा.डॉ. आर.एल.भदाणे	बाल विवाहाची समस्या : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	182-185
50	प्रा.डॉ. सोनल गिरधर मोरे	आगरी बोली लोकसंस्कृती - एक अभ्यास	186-188
51	प्रा.डॉ. मधुकर आत्माराम देसले	नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील सामाजिक व आर्थिक समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	189-192

आगरी बोली लोकसंस्कृती - एक अभ्यास

प्रा.डॉ. सोनल गिरधर मोरे, (मराठी विभाग)
श्री. काकासाहेब हिरालाल मगनलाल चौधरी महाविद्यालय, नंदुरबार

- **प्रस्तावना :-**

क्षेत्रीय संशोधन कडून प्राथमिक स्वरुपाची माहिती गोळा करण्यात आली आहे तसेच उपलब्ध संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेऊन दुय्यम माहितीही प्राप्त करुन या संशोधनास अंतिम स्वरुप देण्याचा प्रयत्न कला आहे. आगरी समाज संक्रमण काळातून जात आहे. आगरी बोलीत विविध स्तरावर जे लेखन होत आहे. त्याचा शोध घेऊन निष्कर्ष मिळविणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

शहरीकरणामुळे आगरी बोली व आगरी संस्कृतीचा भूगोल गाडला जात आहे. सांस्कृतिक आक्रमणामुळे त्याचा इतिहासही गडपला जात आहे. नव्या मुंबईच्या नावाखाली मुंबईने अर्धा कोकण फस्त कला आहे. यात येणारे नवे रहिवासी देशाच्या कानाकोपन्यातून येत आहेत त्यामुळे एक बोली एक समाज नामशेष होत आहे याचा विचार कुणीही करत नाही.

आगरी बोली काही पिढयांनंतर अस्तित्वात राहणार नाही याचा विचार करुन या प्रबंधातून जास्तीत जास्त बारकावे जतन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

- **उद्देश :-**

१) आगरी बोली भाषेमध्ये भौगोलिक बदलांचा प्रभाव अभ्यासणे.
२) आगरी बोली व लोकसंसकृतीचे वास्तव दर्शन जाणून घेणे.
३) आगरी बोली लोकसंस्कृतीचे संवर्धन करणे.

भाषा ही सहा मैलांवर बदलते किंवा एकाच समाजातील रितीरिवाजही बदलत असतात हे या शोध प्रबंधातून ठळकपणे तुलनात्मक रितीने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

आगरी समाज बहुसंख्येने ठाणे व रायगड जिल्हयात अधिक आहे हा प्रदेश मुंबईला लागून आहे. पूर्वी मुंबईचा भूमिपूत्र असलेला हा समाज शहरीकरणाच्या वरवंटया खाली भरडला गेला आहे. मुंबईतून हद्दपार झालेला हा समाज नवी मुंबई ठाणे व रायगड येथूनही आता बेघर होत आहे.

औद्योगिकरणामुळे व शहरीकरणांमुळे इथली भूमी नष्ट होत आहे. येथील हिरवीगार सृष्टी उध्वस्त होत आहे. त्याचप्रमाणे परप्रांतीयांचे लोंढे व वेगाने होणारे नागरीकरण यामुळे ही संस्कृती भुईसपाट होत आहे. भविष्यात आगरी बोली व आगरी समाज यांच्या खुणा पुसल्या जाण्याची दाट शक्यता आहे. आगरी समाजाचा इतिहास नामशेष होत आहे. याकरीता या माध्यमातून आगरी बोलीचे जतन व संस्कृती जोपासणे अत्यंत महत्वाचे वाटते.

वेगवेगळया खेडयांतून नोकरी धंदयासाठी लोक मोठया शहराकडे येतात व स्थायिक होतात नव्या पीढीला आपली बोली गावंढळ वाटते त्यामुळे या बोली भाषानंतर मराठी भाषा वाचविणे गरजेचे आहे कारण आपले पूर्वज कसे सांस्कृतिक जीवन जगत होते? कोणकोणते रितीरिवाज पाळत होते? सण उत्सव कसे साजरे करत होते. नवीन पिढीला हे कळावे या करीता आपली संस्कृती व बोली जपणे आवश्यक ठरते.

रायगड जिल्हयात आगरी बोली मोठया प्रमाणात बोलली जात असल्यामुळे या जिल्हयातीलच निवेदक नमुना म्हणून वाचल्यानंतर आगरी बोलीत भाषिक बदल आढळून येतात.

उदा. पेण अलिबाग येथील बोली आणि नवी मुंबई, कल्याण, भिवंडील येथील आगरी बोलीत उच्चारण फरक दिसून येतो. हा बदल टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणे व्रण क्रिया भाषा विज्ञान या एकाच पैलूवर विचार न करता आगरी समाजाचे स्थान त्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास, राजकीय व सामाजिक घटक मूल प्रवाहातील त्यांचे स्थान प्राचीन

परंपरा व संस्कृती रितीरिवाज, लोकगीते, लोककथा, म्हणी, उखाणे या सारख्या या खोलीतील घटकावर सविस्तर अभ्यास केला आहे.

आगरी बोलीवर यादवकालीन भाषेचा प्रभाव दिसून येतो असे असून देखील अगारी समाजाचा व आगरी बोलीचा सुसंगत असा इतिहास उपलब्ध नाही. त्याचा शोध घेऊन नव्याने मांडण्याचा प्रयत्न कलेला आहे.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे मुंबईत अपरिचित मराठी माणूस एकमेकांशी प्रथम हिंदीत बोलतो जर समोरचा माणूस मराठी आहे असे वाटले तर मग मराठीत बोलतो. आम्ही गुजरातची दाबेली, खमण ढोकळा खातो. दक्षिणेची इडली डोसा खातो. वाढदिवसाला केक कापतो, नवरात्रीत गरबा खेळतो, ३१ डिसेंबर मनवतो, मदर्स डे, फादर्स डे साजरे करतो हे सांस्कृतिक प्रदर्शन नव्हे तर काय?

या सर्व कारणांमुळे मुळ भूमीपुत्राची संस्कृती बोली प्रदुषित होत होती. या सर्व वरील कारणांमुळे मुळ संस्कृती बदलते. भूमीपुत्राची संस्कृती आगरी बोली लोकपरंपरा संशोधित करुन अभ्यासातून संकलीत करुन जतन करणे बदलत्या काळाची गरज आहे.

मुख्य म्हणजे परदेशात गेलेली माणसे होळी, गणेशोत्सव का साजरे करतात किंवा आपआपली संस्कृती जपण्याचा प्रयत्न करतात. कारण त्यांना संस्कृतीच्या मुळाची आधार घेण्याची गरज वाटते. यंत्रयुगाच्या लाटेत मनाला निराधारत्व जाणीव होते. मग नकळतच आपल्या मुलांचा (Roots) ध्यास होतो. आणि आपल्या मुळ संस्कृतीची ओढ लागते आणि म्हणून आपली मुळभाषा आगरी बोली व संस्कृती जोपासणे महत्वाचे वाटते.

आगरी बोलीचा अभ्यास करतांना त्याचा पोटजातीही लक्षात घेणे गरजेचे वाटते. कारण पोटजात नुसार पुन्हा बदल झालेले लक्षात येतात.

ऐतिहासिक काळात आगरी लोकांचा उल्लेख आगळो, कुणबी, बजे, कोळी असा आढटतो. आरमारावर लढणारे व तराफेवाले लोक आगरी मोठया प्रमाणात होते. खारकी, खारकर असे खाडीच्या किनारी राहणारे लोक व डोंगराळ भागात राहणारे लोक यांना उथळकर असे म्हटले जाते. आगरी समाजाचे भौगोलिक दृष्टया भेद आहेत. हा भेद नाममात्र क्वळ स्थानपरत्वे आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक दृष्टया भेद सहसा दिसून येत नाही.

- आगरी जातीच्या पोट जाती

शुध्द आगरी (मीठ आगरी) - सोन आगरी
दस आगरी (कराडी) - जनआगरी / ढोल आगरी
उरप (वरप) आगरी (धर्मांतरी आगरी) - नवा मराठा

आगरी समाजाची १९३१ ला जनगणनेत गणना केली गेली. त्यावेळी एकूण २६५२८५ इतकी आगरी लोकसंख्या होती. त्यानंतर जाती निहाय लोकसंख्या उपलब्ध झाली नाही. व जातीनिहाय गणनाही सध्या क्ली जात नाही पण ती करण्याचा शासनाचा विचार आहे. असे निदान वृत्तपत्रातील बातम्यांच्या आधारे स्पष्ट होते.

तसेच दुसरा मुद्दा म्हणजे कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीचे दर्शन त्यातल्या पाच गोष्टींच्या आधारे होते त्या पाच गोष्टी पुढीलप्रमाणे

१) त्या समाजातले जन्मनिमित्ताने क्ले जाणारे विधी
२) विवाह वेळचे विधी
३) मयताचे विधी
४) पापपुण्य संकल्पना
५) त्या समाजाचे दैनंदिन रितीरिवाज

पूर्वापार लोकगीते, लोकसंचित याचा विचार संस्कृतीचा अभ्यास करताना क्ला जातो. आगरी लोकजीवनातही अशी विविधता स्थानपरत्वे दिसून येते.

- निष्कर्ष:-

१) परप्रांतीय लोक व परकीय भाषा यामुळे मुळ आगरी भाषेचा ऱ्हासामुळे आगरी संस्कृतीवर झालेला परिणाम.

२) आगरी समाजाचा इतिहास नामशेष होत आहे या करीता या शोधप्रबंधाच्या माध्यमातून आगरी बोलीचे जतन व संवर्धन.

३) आगरी बोली संस्कृती संवर्धन याबद्दल जागरुकपणा.

- संदर्भ:-

१) डॉ. जोशी वसंत जोगळेकर : भाषा साहित्य आणि संशोधन खंड-२, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे १९८५ पृ.८

२) डॉ. भोसले द.ता. : संस्कृतीच्या पाऊलखुणा पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे द्वि. उ. २००४

३) डॉ. जोशी वसंत जोगळेकर : उ.नि. पृ. २६५

४) मढवी काशिनाथ : आगरी गोत्रगंगा, जाणीव प्रकाशन, २०१३ पृ. ८६२

५) डॉ. आगलावे प्रदीप : संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे विद्या प्रकाशन नागपूर

६) मुंबईकर एकनाथ : आगोट जाणीव प्रकाशन २००० पृ.१२

७) हरवंदे गीता : पेण ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई २००६ पृ. २

-------------------------------*****-------------------------------

आगरी बोली लोकसंस्कृती - एक अभ्यास

प्रा.डॉ. सोनल गिरधर मोरे, (मराठी विभाग)
श्री. काकासाहेब हिरालाल मगनलाल चौधरी महाविद्यालय, नंदुरबार

- प्रस्तावना :-

क्षेत्रीय संशोधन करून प्राथमिक स्वरुपाची माहिती गोळा करण्यात आली आहे तसेच उपलब्ध संदर्भ ग्रंथाचा आधार घेऊन दुय्यम माहितीही प्राप्त करुन या संशोधनास अंतिम स्वरुप देण्याचा प्रयत्न केला आहे. आगरी समाज संक्रमण काळातून जात आहे. आगरी बोलीत विविध स्तरावर जे लेखन होत आहे. त्याचा शोध घेऊन निष्कर्ष मिळविणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

शहरीकरणामुळे आगरी बोली व आगरी संस्कृतीचा भूगोल गाडला जात आहे. सांस्कृतिक आक्रमणामुळे त्याचा इतिहासही गडपला जात आहे. नव्या मुंबईच्या नावाखाली मुंबईने अर्धा कोकण फस्त केला आहे. यात येणारे नवे रहिवासी देशाच्या कानाकोपऱ्यातून येत आहेत त्यामुळे एक बोली एक समाज नामशेष होत आहे याचा विचार कुणीही करत नाही.

आगरी बोली काही पिढयांनंतर अस्तित्वात राहणार नाही याचा विचार करुन या प्रबंधातून जास्तीत जास्त बारकावे जतन करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

- उद्देश :-

१) आगरी बोली भाषेमध्ये भौगोलिक बदलांचा प्रभाव अभ्यासणे.
२) आगरी बोली व लोकसंसकृतीचे वास्तव दर्शन जाणून घेणे.
३) आगरी बोली लोकसंस्कृतीचे संवर्धन करणे.

भाषा ही सहा मैलांवर बदलते किंवा एकाच समाजातील रितीरिवाजही बदलत असतात हे या शोध प्रबंधातून ठळकपणे तुलनात्मक रितीने मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

आगरी समाज बहुसंख्येने ठाणे व रायगड जिल्हयात अधिक आहे हा प्रदेश मुंबईला लागून आहे. पूर्वी मुंबईचा भूमिपूत्र असलेला हा समाज शहरीकरणाच्या वरवंटया खाली भरडला गेला आहे. मुंबईतून हद्दपार झालेला हा समाज नवी मुंबई ठाणे व रायगड येथूनही आता बेघर होत आहे.

औद्योगिकरणामुळे व शहरीकरणांमुळे इथली भूमी नष्ट होत आहे. येथील हिरवीगार सृष्टी उध्वस्त होत आहे. त्याचप्रमाणे परप्रांतीयांचे लोंढे व वेगाने होणारे नागरीकरण यामुळे ही संस्कृती भुईसपाट होत आहे. भविष्यात आगरी बोली व आगरी समाज यांच्या खुणा पुसल्या जाण्याची दाट शक्यता आहे. आगरी समाजाचा इतिहास नामशेष होत आहे. याकरीता या माध्यमातून आगरी बोलीचे जतन व संस्कृती जोपासणे अत्यंत महत्वाचे वाटते.

वेगवेगळया खेडयांतून नोकरी धंदयासाठी लोक मोठया शहराकडे येतात व स्थायिक होतात नव्या पीढीला आपली बोली गावंढळ वाटते त्यामुळे या बोली भाषानंतर मराठी भाषा वाचविणे गरजेचे आहे कारण आपले पूर्वज कसे सांस्कृतिक जीवन जगत होते? कोणकोणते रितीरिवाज पाळत होते? सण उत्सव कसे साजरे करत होते. नवीन पिढीला हे कळावे याकरीता आपली संस्कृती व बोली जपणे आवश्यक ठरते.

रायगड जिल्हयात आगरी बोली मोठया प्रमाणात बोलली जात असल्यामुळे या जिल्हयातीलच निवेदक नमुना घेऊन वाचल्यानंतर आगरी बोलीत भाषिक बदल आढळून येतात.

उदा. पेण अलिबाग येथील बोली आणि नवी मुंबई, कल्याण, भिवंडील येथील आगरी बोलीत उच्चारण फरक दिसून येतो. हा बदल टिपण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याचप्रमाणे व्रण क्रिया भाषा विज्ञान या एकाच पैलूवर विचार न करता आगरी समाजाचे स्थान त्या प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास, राजकीय व सामाजिक घटक मूल प्रवाहातील त्यांचे स्थान प्राचीन

...परा व संस्कृती रितीरिवाज, लोकगीते, लोककथा, म्हणी, उखाणे या सारख्या या खोलीतील घटकावर सविस्तर अभ्यास ...ला आहे.

आगरी बोलीवर यादवकालीन भाषेचा प्रभाव दिसून येतो असे असून देखील अगारी समाजाचा व आगरी बोलीचा ...तांत असा इतिहास उपलब्ध नाही. त्याचा शोध घेऊन नव्याने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सर्वात महत्वाचे म्हणजे मुंबईत अपरिचित मराठी माणूस एकमेकांशी प्रथम हिंदीत बोलतो जर समोरचा माणूस ...राठी आहे असे वाटले तर मग मराठीत बोलतो. आम्ही गुजरातची दाबेली, खमण ढोकळा खातो. दक्षिणेची इडली डोसा ...ातो. वाढदिवसाला केक कापतो, नवरात्रीत गरबा खेळतो, ३१ डिसेंबर मनवतो, मदर्स डे, फादर्स डे साजरे करतो हे ...सांस्कृतिक प्रदर्शन नव्हे तर काय?

या सर्व कारणांमुळे मुळ भूमीपुत्राची संस्कृती बोली प्रदुषित होत होती. या सर्व वरील कारणांमुळे मूळ संस्कृती ...दलते. भूमीपुत्राची संस्कृती आगरी बोली लोकपरंपरा संशोधित करुन अभ्यासातून संकलीत करुन जतन करणे बदलत्या ...ाळाची गरज आहे.

मुख्य म्हणजे परदेशात गेलेली माणसे होळी, गणेशोत्सव का साजरे करतात किंवा आपआपली संस्कृती जपण्याचा ...यत्न करतात. कारण त्यांना संस्कृतीच्या मुळाची आधार घेण्याची गरज वाटते. यंत्रयुगाच्या लाटेत मनाला निराधारत्व ...ाणीव होते. मग नकळतच आपल्या मुलांचा (**Roots**) ध्यास होतो. आणि आपल्या मुळ संस्कृतीची ओढ लागते आणि ...हणून आपली मुळभाषा आगरी बोली व संस्कृती जोपासणे महत्वाचे वाटते.

आगरी बोलीचा अभ्यास करतांना त्याचा पोटजातीही लक्षात घेणे गरजेचे वाटते. कारण पोटजात नुसार पुन्हा ...दल झालेले लक्षात येतात.

ऐतिहासिक काळात आगरी लोकांचा उल्लेख आगळो, कुणबी, ब[illegible]जे, कोळी असा आढटतो. आरमाराबर लढणारे व ...राफेवाले लोक आगरी मोठया प्रमाणात होते. खारकी, खारकर असे खाडीच्या किनारी राहणारे लोक व डोंगराळ भागात ...हणारे लोक यांना उथळकर असे म्हटले जाते. आगरी समाजाचे भौगोलिक दृष्टया भेद आहेत. हा भेद नाममात्र कवळ ...थानपरत्वे आहे. त्यामुळे सांस्कृतिक दृष्टया भेद सहसा दिसून येत नाही.

- आगरी जातीच्या पोट जाती

...ुध्द आगरी (मीठ आगरी) - सोन आगरी

...स आगरी (कराडी) - जनआगरी / ढोल आगरी

...रप (वरप) आगरी (धर्मांतरी आगरी) - नवा मराठा

आगरी समाजाची १९३१ ला जनगणनेत गणना केली गेली. त्यावेळी एकूण २६५२८५ इतकी आगरी लोकसंख्या ...होती. त्यानंतर जाती निहाय लोकसंख्या उपलब्ध झाली नाही. व जातीनिहाय गणनाही सध्या कली जात नाही पण ती ...करण्याचा शासनाचा विचार आहे. असे निदान वृत्तपत्रातील बातम्यांच्या आधारे स्पष्ट होते.

तसेच दुसरा मुद्दा म्हणजे कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीचे दर्शन त्यातल्या पाच गोष्टींच्या आधारे होते त्या पाच ...गोष्टी पुढीलप्रमाणे

१) त्या समाजातले जन्मनिमित्ताने कले जाणारे विधी

२) विवाह वेळचे विधी

३) मयताचे विधी

४) पापपुण्य संकल्पना

५) त्या समाजाचे दैनंदिन रितीरिवाज

पूर्वापार लोकगीते, लोकसंचित याचा विचार संस्कृतीचा अभ्यास करताना कला जातो. आगरी लोकजीवनातही अशी विविधता स्थानपरत्वे दिसून येते.

- **निष्कर्ष:-**

१) परप्रांतीय लोक व परकीय भाषा यामुळे मुळ आगरी भाषेचा ऱ्हासामुळे आगरी संस्कृतीवर झालेला परिणाम.
२) आगरी समाजाचा इतिहास नामशेष होत आहे या करीता या शोधप्रबंधाच्या माध्यमातून आगरी बोलीचे जतन व संवर्धन.
३) आगरी बोली संस्कृती संवर्धन याबद्दल जागरुकपणा.

- **संदर्भ:-**

१) डॉ. जोशी वसंत जोगळेकर : भाषा साहित्य आणि संशोधन खंड-२, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे १९८५ पृ.८
२) डॉ. भोसले द.ता. : संस्कृतीच्या पाऊलखुणा पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे द्वि. ङ. २००४
३) डॉ. जोशी वसंत जोगळेकर : उ.नि. पृ. २६५
४) मढवी काशिनाथ : आगरी गोत्रगंगा, जाणीव प्रकाशन, २०१३ पृ. ८६२
५) डॉ. आगलावे प्रदीप : संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे विद्या प्रकाशन नागपूर
६) मुंबईकर एकनाथ : आगोट जाणीव प्रकाशन २००० पृ.१२
७) हरवंदे गीता : पेण ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई २००६ पृ. २

--------------------------------*****--------------------------------

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	डॉ. शुभांगी योगेश लुंगे	योगाभ्यास	1 - 4
02	प्रा. डॉ. रविराज फुरडे	जीवन कौशल्यांच्या माध्यमातून ताण-तणाव व्यवस्थापन	5 - 7
03	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	विविध शालेय विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनातून विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेचे विकसन	8 - 11
04	प्रा.डॉ.सुरेखा सीताराम बनकर	पु. ल. च्या साहित्यातील स्त्रीविषयक कवडसे	12 - 15
05	Dr. Suresh Namdeo Gawai	Payment and Settlement Systems in India	16 - 20
06	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में जीवन का यथार्थ चित्रण	21 - 24
07	Dr. Janhavi Nilesh Ghodke	Women – a Change maker of Rural India	25 - 28
08	डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले	भारताचा मानव विकास, एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	29 - 33
09	Prof.Dr. D. D. Rathod	Mahatma Jyotiba Fule's Social and Religious Reform	34 - 37
10	प्रा.डॉ.वासुदेव बी. माळी	मानवी सुरक्षा आणि समाज ५.०	38 - 41
11	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	आर्थिक साक्षरता : काळाची गरज	42 - 44
12	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे बालविवाह प्रतिबंधासंबंधीचे कार्य	45 - 47
13	प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे	महिला विरोधी गुन्हे - एक दृष्टीक्षेप	48 - 51
14	प्रा.डॉ. चंद्रशेखर एन. मोहोड	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	52 - 55
15	प्रा. बालाजी गणपत आडे	अनुसूचित जमातीचा विकासात्मक दृष्टीकोन - एक दृष्टीक्षेप	56 - 58
16	डॉ. नारायण मो. वघाले	कोविड-१९ च्या परिणामामुळे पर्यावरणीय बदलाचा एक दृष्टीक्षेप	59 - 62
17	डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	मानवी समाज आणि पर्यावरण	63 - 66
18	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ प्रकाश एकनाथ वाघ	पंचायतराज यंत्रणा व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग	67 - 70
9	प्रा. डॉ. सोनल गिरधर मोरे	भोई समाजाची उत्पत्ती व सद्यस्थिती	71 - 73

भोई समाजाची उत्पत्ती व सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. सोनल गिरधर मोरे (मराठी विभाग)
श्री. काकासाहेब हिरालाल मगनलाल चौधरी महाविद्यालय, नंदुरबार

- **प्रस्तावना :-**

आजच्या धावपळीच्या आणि प्रगतीपथावर लागलेला समाज मूळ संस्कृतीकडे दुर्लक्ष करतांना दिसून येत असून अशा परिस्थितीत स्व समाजाबद्दल माणसाने जागृत होणे अत्यंत आवश्यक वाटते. यासाठी बरेच संदर्भ, पुरातन ग्रंथ वाचल्यानंतर भोई समाजाविषयी माहिती संकलीत केली असून पारंपारिक संस्कृतीची जाण व्हावी म्हणून या संशोधन पेपर मध्ये भोई समाज उत्पत्ती व सद्यस्थिती त्याचबरोबर सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा घेण्यात आला आहे. समाजात विविध प्रकार असून त्या प्रकारातले जाती उपजाती याची माहिती संशोधन पेपर मध्ये असून भोई समाज व्यवसाय, जन्मविधी, विवाहसंस्कार विधी नियम याची थोडक्यात माहिती मांडण्याचा प्रयत्न आहे. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात आज असलेली पिढी जन्मविधी, विवाह विधी विसरत चालला असून संशोधनातून पिढीस आपल्या संस्कृतीची जाण व्हावी. यासाठी भोई समाज जनजागृती करणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

- **उद्देश :-**

१) आजच्या पीढीला पारंपारिक संस्कृतीची जाणीव करुन देणे.

२) स्व-समाजाच्या इतिहासाची माहिती करुन देणे.

३) स्व-समाजाविषयी आत्मीयतेची व अभिमानाची जाणीव करुन देणे.

- **भोई समाजाची उत्पत्ती व स्थिती :-**

भोई समाजाची उत्पत्ती व स्थिती त्रेता युगापासून असल्याची माहिती वेगवेगळया प्राचीन ग्रंथातून मिळते. भगवान श्रीरामचंद्र जेव्हा वनवासाला निघाले तेव्हा शरयु नदी किनारी तऱ्याचे काम करणारा भोई, ज्याला उत्तरप्रदेशामध्ये केवट म्हणतात हयाच भोईने श्रीरामचंद्रांना पैलतीरी उतरविले. द्वापरयुगातली मत्स्यगंधा जिच्यापासून ऋषी, पांडव व कौरव यांची उत्पत्ती झाली ती मत्स्यगंधा सुध्दा भोईच होती. तसेच कलियुगातील अनेक राजेरजवाडे यांच्या दरबारी पालख्या वाहणारे सुध्दा पालखीचे भोई होते. अशा प्रकारे भोई समाजाचा उल्लेख ग्रंथातून मिळतो.

भोई समाजाची मुख्यकामे म्हणजे प्रवाशांना नदीपलीकडे नेणे-आणणे, राजदरबारी पालख्या डोल्या वाहणे, तसेच भेलभत्ता दाळया-फुटाणे विकणे, मासेमारी करणे असे काही मुख्य व्यवसाय दिसून येतात. आजसुध्दा म्हणजे एकविसाव्या शतकात भोई लोक नाशिक, धुळे, जळगाव, नंदुरबार या जिल्हयांमध्ये मोठयाप्रमाणावर मासेमारी व भेलभत्ता हा व्यवसाय करतांना दिसतात.

देशातल्या अनेक सत्तांतरामध्ये शिवशाहीत पेशवाई, मोगलाई या सर्व राजांच्या दरबारी भोईची जागा राखीव होती. परंतु इंग्रजांनी या देशावर २०० वर्ष राज्य केले स्वातंत्र्यांनंतर होणारा तेवढा पगार ही बंद झाला. आणि तेव्हापासून भोईसमाजाचा राजाश्रय संपला आणि मग कुटुंबाच्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी मोलमजुरी, मासेमारी, भेलभत्ता हा व्यवसाय करु लागले.

- **भोई समाज मुख्य व्यवसाय व पोटजाती:-**

भोई समाजाचा इतिहास बघितल्यानंतर मासेमारी हा भोई समाजाचा प्रमुख व्यवसाय आहे. कोकणातले भोई मासेमारी बरोबर भातशेतीही करतात. कोकणातले भोई खाडी व समुद्रात मासेमारी करतात तर घाटवरचे भोई गोडयापाण्यात म्हणजे नदी, तलाव इत्यादीमध्ये मासेमारी करतात. खान्देशात प्रकाशा, कुकरमुंडा, सारंगखेडा, शिरपूर या ठिकाणी तापी नदीमधून मोठया प्रमाणावर भोई समाज मासेमारी करतांना दिसतो. भोई समाजाचे उदरनिर्वाहाचे अन्य प्रमुख साधने म्हणजे दाळया-फुटाणे, बत्तासे, शेवचिवडा बनविणे व विकणे आणि नदीकाठी टरबुज चे पीक घेऊन विक्री करतांना दिसून येतात.

भोई समाज हा महाराष्ट्रातील मुंबई, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सोलापूर, पुणे, नाशिक, जळगाव, नंदुरबार अशा विविध जिल्हयांमध्ये भोई समाज आढळतो. भोई समाजाच्या देशभरात ३२ जाती व पोटजाती आहे. महाराष्ट्रात २६ जाती व पोटजाती आहेत. वट, कहार, किरात, खाडीभोई, झिंगाभोई, राजभोई, गाढवभोई, ढेवरा, धीमर, पुरिया, नावाडी, परदेशीभोई पालेवार भोई, मछंद्र, मछुआ, मल्हार, मांझीभोइ अशा भोई समाजाच्या जाती आणि पोटजाती आहे. सरकार भोई समाज हा देशातील विविध राज्यांमध्ये वेगवेगळया जातीच्या प्रवर्गात समाविष्ट आहे. काही राज्यात भोई समाज अनुसूचित जमातीमध्ये गणला जातो.

महाराष्ट्रात भोई समाजाला अन्य भटक्या जातीमध्ये स्थान देण्यात आले आहे. भोई समाज महाराष्ट्र सरकारच्या योजनेत ओबीसी (अदर बॅकवर्ड क्लास) तसेच NT (Nomadic Tribe) यामध्ये सामील आहे.

- भोई समाज पारंपारिक व्यवसाय यांची माहिती -

भोई समाजाचा व्यवाय हा कष्टकरी व्यवसायात गणला जातो.

१) राजांची पालखी उचलणे:- छत्रपती शिवाजीराजे, संभाजीराजे, माता जिजाऊ यांची पालखी उलचून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी पोहचविण्याचे काम भोई वंशज करत असत म्हणून त्यांना राजभोई असे म्हणत. राजभोई समाजः- मुंबई, पुणे, नाशिक, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, चाळीसगाव, शिरपूर, या शहरामध्ये प्रामुख्याने आढळतो.

२) मासेमारी:- राजांचा काळ संपलयानंतर पालखी उलचण्याचे काममही संपुष्टात आल्याने आपले भोई वंशज हे या व्यवसायाकडे वळले ते समुद्रात, खाडीत, नदीत, खोऱ्यात, तलाव, नाले इत्यादी ठिकाणी मासेमारी करु लागले. मासे पकडून त्यांना बाजारात विकून आपली उपजिविका भागवू लागलेत. मासेमारी करत म्हणून त्यांना झिंगाभोई म्हणून ओळखले जाऊ लागले.

३) गाढवांच्या सहाय्याने दळणवळण करणे:- भोई समाजाचे बरेच वंशज हे गाढव पाळत आणि गाढवांच्या साहाय्याने ते जड माल वाहून ने-आण करत जसे माती, वाळू, दगड, विटा, डांगर, टरबुल इत्यादी. गाढवांचा वापर केल्यामुळे त्यांना गाढवभोई म्हणून ओळखले जाते. आजही रायगड जिल्हयाची डागडुजी सुरु असतांना किल्यावर दगड, वाळू नेण्याचे काम गाढवभोई करत आहेत.

४) भेळभत्ता, बेदाणे, फुटाणे विक्री:- आजही बराच भोई समाज हा भेळभत्ता, बेदाणे, फुटाणे, विक्री करुन उपजिविका भागवतात. महाराष्ट्र, गुजरात, मध्यप्रदेश (पानसेमल, सेंधवा, खेतिया) असे मोठमोठया शहरात जाऊन आपले बरचसे हे चणे, फुटाणे विकणे, भाजीपाला विकणे इत्यादी व्यवसाय करु लागलेत.

५) सध्याचा व्यवसाय:- आजच्या स्थितीत भोई समाजामध्ये पारंपारिक व्यवसाय काही प्रमाणात लुप्त झाले असून भोई समाज आता बराच प्रगतीशिल झाला आहे. दिवसेंदिवस भोई समाज मोठया प्रमाणावर प्रगतीशिल होतांना दिसून येत आहे. महाराष्ट्रात पुणे, मुंबई किंवा इतर राज्यांमध्ये इतर देशांमध्ये सुध्दा स्त्री व पुरुष दोघेही कए चांगला नोकरवर्ग कार्यरत आहे. भोई समाज एक मोठा विकसनशिल समाज ठरत आहे.

शिक्षण आणि रोजगाराच्या उपलब्धीमुळे भोई समाजाने स्त्री शिक्षणालाही तेवढेच महत्त्व दिले या कारणांमुळे विकासाच्या नव्या वाटा खुल्या झाल्या आणि अनेकांनी परंपरागत व्यवसाय सोडून विविध क्षेत्रात सहभाग घेण्यास सुरुवात केली प्रशासन, व्यापार वकिली, वैद्यकीय, साहित्य, कला शैक्षणिक अशा क्षेत्रात या भोई समाजाने कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवण्यास सुरुवात केली आहे. समस्त भोई समाज पंचमंडळी ही समाजाची शिखर संस्था आहे.

धार्मिक विधी तंटामुक्ती, शैक्षणिक महत्व, गणोशोत्सव, दहिहंडी संघ, व्यायामशाळा, संत भिमा भोई जयंती, स्वतंत्र वारकरी दिंडी, वधूवर परिचय मेळावा असे अनेक समाजोपयोगी उपक्रम संस्थेतर्फे चालवले जातात. भोई समाजातील बहुसंख्या मंडळी, धनराळे, खेडकर, मोरे, निकवाडे, वाडीले, लाडे, शिवदे, सोनवणे, बोरसे, ढोले, रामोळे, तावडे, पिळांदे, तमखाने, काजळे, बावणे, हिरवे, जावरे, साटोटे, लाड, तारु, आमझरे, नरवणकर, सुरजूसे, मोहणे, पवार, कांबेरे, करंजे, श्रीनाथ, निवाते, पडयाळ, वाडेकर, सैतवाडेकर, भालेकर, जाधव, बंदरकर, पावसकर, गवते, लवंडे, कासेतर, भातवकर, ...र्जवकर, महाकाल, पडवळ, भोकरे, मोहिजे, गढावे, दाते, मल्लाव, वायडे, भोई, पिळोदे, कळोदे, बेंद्रे अशा आडनावाची

आहे. अभिमानाची गोष्ट म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आणि पेशव्यांच्या पालख्या उलचण्याचे काम भोई करत होते.
म्हणून आजही विविध मंदिरामध्ये भोई समाजाला पालखी उलचण्याचा मान सर्वप्रथम मिळतो.

- **भोई समाजातील जन्मविधी व लग्नविधी:-**

भोई समाजात बाळ जन्माला आल्यानंतर साधारण पाच दिवसपर्यंत बाळाला कपडे घालण्याची प्रथा आजही नाही.
बाळ जन्माला येऊन ५ दिवस पुर्ण होऊन पाचवी पुजणे हा विधी करुनच बाळाच्या अंगावर कपडे घातले जातात.
त्याचप्रमाणे जोपर्यंत बाळाची जाऊळ निघत नाही तोपर्यंत केसांना कंगवा लावला जात नाही. बाळाची जाऊळ विधी भोई
समाजातील आडनावांवर प्रत्येकी वेगवेगळी ठरलेली आहे. जसे की मोहणे आडनाव असल्यास होळीच्या दिवशी बाळ जोडीने
त्या बाळाचे जाऊळ दिले जाते. कुलदैवत जेजुरीचे खंडेराव असल्यामुळे एका जोडीचे बोकड महाप्रसाद ठेवला जातो.
जन्मविधी:- जन्मविधी हा वरीलप्रमाणे सर्वत्र सारखा असून जाऊळ हे प्रत्येकी कुळ परत्वे बदलत असते. उदा. मोहने
कुळातील भोई यांना होळीच्या दिवशी कुलदैवत जेजुरीचे खंडेराव असल्यामुळे एका जोडीचे चार बोकड बळी देऊन
महाप्रसाद देण्याची प्रथा आहे.

बोरसे तसे रामोळे कुळ (आडनाव) असल्यास कुलदैवत समोर बाळासमवेत आईचेही संपूर्ण जाऊळ देण्याची प्रथा
आहे. असे आडनावाप्रमाणे भोई समाजात जाऊळ विधी कुलदैवत प्रमाणे त्या त्या नियमानुसार पार पडतो. काही कुळांमध्ये
नागदिवाळी, नवमी, दशमी अशा विविध तिथीला शाकाहार सोबत सुध्दा कुलदैवताची आरती लावून जाऊळ देण्याची प्रथा आहे.

वरील प्रमाणे प्रत्येक आडनाव प्रमाणे कुलदैवत हे वेगवेगळे असून आपआपली दैवविधी अनुसार भोई समाजात
बाळाची जाऊळ प्रथा पार पडते.

अतिशय मोठया प्रमाणावर धार्मिक असलेला भोई समाजात लग्नाची विधी सुध्दा अगदी उत्सवात पार पडते. भोई समाजात चार दिवसांची हळदी प्रथा बघण्यास मिळत असून या चार दिवसांमध्ये विविध दैवी कार्यक्रम दिल्ही होत असतो. चारही दिवस मुख्य हळदी, नंतर हळद लावावी लागत असून गवरणी, सुवासिनी एक दिवस आधी नवरदेव बाहेर काढणे मग लग्नविधी कुलदैवत प्रमाणे नवऱ्या मुलीला सासरी प्रवेश करण्यापूर्वी कुलदैवतांच्या आरत्या, बोकड, मेंढा बळी देण्याची प्रथा भोई समाजात दिसून येते. आपआपल्या कुळाप्रमाणे भोई समाजात कुलदैवत असून अतिशय धार्मिक व प्रामाणिक असलेला हा समाज आजही आपल्या पारंपारिक दैव रिती पाळतांना दिसून येतो.

तसेच भोई समाजात २५ मे ला संत भिमा भोई जयंती मोठया प्रमाणावर साजरी केली जाते. गावातून चौकाचौकातून संत भिमा भोई प्रतिमेची मिरवणुक वाजत गाजत मोठया उत्साहात साजरी केली जाते. संत भिमा भोई हे भोई समाजातील मोठे संत होऊन गेलेत. त्यांच्या स्मरणार्थ आजच्या पीढीला त्यांचा आदर्श घेता यावा या उद्देशाने या मिरवणुकीचे नियोजन भोई समाजात दरवर्षी होत असते.

अगदी छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळापासून तर आतापर्यंत भोई समाज अतिशय प्रामाणिक व शांतताप्रिय समाज म्हणून ओळखला जातो. विशेष वैशिष्टये म्हणजे पूर्वीच्या काळी होडीतून, डोली मेण्यातून श्रीमंतांच्या मुली, सुना, आई, ताई नेणे-आणणे चे काम अत्यंत काळजीपूर्वक व प्रामाणिक करणे हे सर्व काम निस्वार्थी भावनेने करणे असा हा सेवाभावी भोई समाज आजही आपले अस्तित्व टिकवून आहे.

- **संदर्भ :-**

१) शिवकालीन बखर- सभासदाची बखर, कृष्णाची अनंत सभासद

२) देवगिरीचे यादव- महामहापाध्याय डॉ. ब्रम्हानंद देशपांडे

३) संत भीमा भोई- सीताकांत महापात्र

______*****______________________________

आज़ादी का अमृत महोत्सव

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुवर्णपाने

संपादक
प्रो.डॉ. वासुदेव वले
कार्यकारी संपादक
प्रो.डॉ. जे. व्ही. पाटील • प्रो.डॉ. जे. डी. गोपाळ

प्राईम®
पब्लिशिंग हाऊस

© सुरक्षित

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची सुवर्णपाने

संपादक - प्रो.डॉ.वासुदेव वले

कार्यकारी संपादक - प्रो.डॉ.जे.व्ही. पाटील, प्रो.डॉ.जे.डी. गोपाळ

प्रकाशक
प्रदीप पाटील
प्राईम पब्लिशिंग हाऊस
३, प्रताप नगर, ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
जळगाव ४२५००१.
दूरध्वनी : ०२५७-२२३५५२०, २२३२८००, ८९९९२३४५५६
Email : primepublishinghouse@gmail. com

शाखा : कोल्हापूर । पुणे । नाशिक

ISBN 978-93-95596-19-0

पहिली आवृत्ती : डिसेंबर २०२२
मुद्रण : आविष्कार ग्राफिक्स
अक्षरजुळवणी : प्राईम टिम

मूल्य : ₹ ३२५/-

अर्थसहाय्य : विद्यार्थी विकास विभाग,
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव.

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी संपादक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. या पुस्तकात मांडण्यात आलेली मते आणि दृष्टिकोन लेखकांचे स्वत:चे आहेत. लेखकांच्या मतांशी विद्यापीठ प्रशासन, प्रकाशक, संपादक व कार्यकारी संपादक हे सहमत असतीलच असे नाही.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात आदिवासी सर्वसामान्यांचा सहभाग

श्री. सुनील अरुण नाईक
संशोधक

प्रस्तावना :

भारत स्वतंत्र होऊन आज जवळजवळ ७५ वर्षे पूर्ण झालेली आहे आणि त्या अनुषंगाने आपण वर्षभर भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरा करीत आहोत. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेकांनी क्रांतीकारकांनी आपले योगदान दिले आहे. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला गौरवशाली इतिहास आहे आणि त्यांचा बलिदानापासून प्रेरणा घेत अनेकांनी या स्वातंत्र्याचा लढ्यात आपले योगदान दिले. भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवानिमित्ताने समाजाचा मनामध्ये स्वातंत्र्य लढ्याच्या स्मृती तेवत राहाव्यात. या लढ्यातील क्रांतिकारक तसेच अज्ञात नायकांचा घडलेल्या विविध घटनांचे स्मरण होऊन वैभवशाली इतिहासाचे अभिमानपूर्वक स्मरण करण्यासाठी स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सवी घरोघरी तिरंगा अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानासाठी भारतीय स्वातंत्र्य क्रांतिकारक यांचे समाजापुढे योग्य ते मान आजपर्यंत दिले गेले नाही. स्वातंत्र्य चळवळीसाठी गाव, गल्ली, खेड्यापाड्यामधून स्वातंत्र्याची ठिंगणीपासून मोठी आग या स्वातंत्र्य आणि त्या खेडी, पाडा, गाव, गल्लीतील थोर आदिवासी क्रांतिकारी समाजातून देखील भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत एक मोलाचा वाटा दिलेला आहे आणि त्याच थोर आदिवासी क्रांतिकारी विचारवंतांना समाजामध्ये पाहिजे ते स्थान मिळालेले नाही तसेच शैक्षणिक पाठ्यक्रमात देखील त्यांना योग्य ते स्थान मिळालेले नाही.

संशोधनाचा हेतू :

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा खरा हेतू म्हणजे त्यांना राष्ट्रीय पातळीवर योग्य ते स्थान मिळवून देणे तसेच इतर क्रांतिकारक सारखे या आदिवासी क्रांतिवीरांना देखील शालेय पातळीवर त्यांना सामावून घेणे तरच समाजामध्ये असलेल्या प्रत्येक नागरिकाला देशासाठी आदर तसेच देशासाठी बलिदान आणि स्वातंत्र्य मिळवून देणाऱ्या या महानक्रांतीकारकाच्या जीवनाची शोधवृत्ती विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण झाली पाहिजे हा हेतू आहे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोधनिबंध विषयाचे अध्ययन करण्याकरिता शोधात्मक विश्लेषणासाठी

ऐतिहासिक अभ्यास पद्धत व वर्णनात्मक अभ्यास पद्धत, प्रश्नावली तसेच दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आलेला आहे व सामाजिक आणि राष्ट्रीय पातळीवर अभ्यास करण्याकरिता तुलनात्मक अभ्यास पद्धतीच्याही वापर करण्यात येईल.

विषय विवेचन :

आजचा जळगाव व धुळे जिल्ह्यात त्या काळात खानदेश म्हणत होते. खानदेशाला लागून वरचा बाजूने सातपुडा डोंगराची रांग आहे. याला लागून होळकरांचा पश्चिम निंबाळ आणि शिंदे यांची पूर्व निमाडची हद्द जळगाव जिल्ह्यातील पाल जवळ मिळत होती त्या भागात **'तंट्या भिल्ल'** यांचे गाव होते. माउंट अबूपासून सुरू होणारा विद्या सातपुडा आणि बस्तरपर्यंतचा डोंगराळ भागात आदिवासींची मोठी वस्ती आहे. यातच भिल्लांची मोठी संख्या दिसायला मिळते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचा इतिहासाप्रमाणेच या आदिवासी क्रांतिकारकांचा इतिहासही महत्त्वाचा आहे. बलाढ्य ब्रिटिश सत्तेला ११ वर्षे 'सळो की पळो' लावणारा तंट्या भिल हा ब्रिटिशांचा दृष्टिकोनातून एक दरोडेखोर होता. परंतु शंभर वर्षांपूर्वी आदिवासी शेतकऱ्यांना सावकर मालगुजर आणि जुलमी सरकार विरुद्ध पेटून उठण्याची प्रेरणा देणारा तंट्या विलक्षण असला पाहिजे. आदिवासी शेतकऱ्यांचा क्रांतीचा पहिला नायक तंट्या भिल होता. त्याने सातपुडाच्या दोन्ही भागात खानदेश व नर्मदा खोऱ्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांना राष्ट्रीयत्वाची भावना जागवली व ज्या काळात पुण्यात महात्मा फुले समाज सुधारणेसाठी कार्यरत होते त्याच काळात हा भिल्ल नायक आदिवासी किसान यांचा जुगारून देण्यासाठी एकाकी लढा देत होता. असे तंट्या भिल्लाविषयी आज समाजापुढे त्यांचे कार्य व कर्तृत्व देशासमोर प्रकटपणे मांडले गेले पाहिजे तरच या महानायकांना खरा आदर प्राप्त होईल.

आदिवासींचा भगवान म्हणून ओळखला जाणारा **'बिरसा मुंडा'** झारखंड प्रदेशातील रांची जिल्ह्यातील उलीहातू या गावात त्यांचा जन्म झाला तसेच भगवान बिरसा मुंडा एक भारतीय आदिवासी क्रांतिकारक होते. ते आदिवासी समाजाचे वीर नायक होते. १९ व्या शतकातील शेवटच्या वर्षात मुंडा जमातीचा आदिवासीद्वारा इंग्रज सरकारविरुद्ध जन आंदोलन केली. त्यांचे नेतृत्व भगवान बिरसा मुंडा यांनी केले होते. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात या आदिवासींचा संग्रामाला इतिहासात मोठे स्थान प्राप्त करून देण्याचे श्रेय बिरसा मुंडा यांना जाते बिरसा मुंडा यांनी सन १९ व्या शतकामध्ये इंग्रजांविरुद्ध विद्रोह करण्याची घोषणा केली व म्हटले आम्ही ब्रिटिश शासनाच्या तत्त्वाविरुद्ध विद्रोहाची घोषणा करतो. आम्ही कधीही ब्रिटिशांचा कायद्यांना मानणार नाही. आम्ही इंग्रजांचे अधिपत्य स्वीकारत नाही. जो ही इंग्रज आमचा विरुद्ध उभा राहील त्यास आम्ही यमसदनी पाठवू असे म्हणणारे बिरसा

मुंडा यांनी इंग्रजांच्या विरुद्ध बंड उभारून इंग्रजांना नाके दम करून सोडणारे आमचे भगवान बिरसा मुंडा आज जरी आदिवासी जननायक बिरसा मुंडा यांचे चित्र भारतीय संसदेचा मध्य कक्षासमोर लावले गेले आहे. ते एकटेच क्रांतीकारक आहेत. ज्यांना हा सन्मान फक्त चित्ररूपी दिला गेला. परंतु तरीदेखील आज पाहिजे ते मान त्यांना दिले गेले नाही.

१८५७ च्या स्वातंत्र्य लढ्यातील एक महान आदिवासी योद्धा म्हणजे **'खाज्या नाईक'**. खाज्या नाईक १८३१ ते १८५१ पर्यत ब्रिटिशांच्या नोकरीत होते. आग्रा-मुंबई रस्त्यावरील सैंधवा घाटातून प्रवास करणाऱ्या व्यापारी व प्रवाशांना संरक्षण देण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर होती. घनदाट जंगलातून जाणाऱ्या शेकडो बैलगाड्यांना संरक्षण देणाऱ्या पोलीस पथकांचे प्रमुख होते. परंतु, एका दरोडेखोर हत्येप्रकरणी खोट्या केसमध्ये त्यांना १० वर्षांची शिक्षा सुनावली. खाज्या नाईक यांना खुनाच्या आरोपाखाली कारागृहात टाकल्यानंतर मुंबई-आग्रा रोडवरील भिल्ल समाजातील तरुणांने हल्ले वाढले. संपूर्ण खानदेश भागात ब्रिटिशांविरूद्ध तीव्र आंदोलने सुरू झाले. भिल्लाच्या या वाढत्या आंदोलनावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी, चांगल्या वर्तणुकीचा दाखला देत, त्यांना पाच वर्षे आधीच सोडले. व पुन्हा ब्रिटिश सैन्यात सामील होण्यास सांगितले. परंतु, खाज्या नाईक यांनी स्पष्ट नकार देऊन स्वतंत्र सशस्त्र सेना उभी करण्यास सुरुवात केली. कालांतराने त्यांना भीमा नाईक, दौलत नाईक, रमल्या नाईक, बाळू नाईकसह काही महत्त्वाचे साथीदार मिळाले. व ७०० भिल्ल तरुणांना जमवून, सशस्त्र प्रशिक्षण देऊन ब्रिटिशांना मदत करणाऱ्या सावकारांच्या घरी दरोडे टाकण्यात सुरुवात केली. खाज्या नाईक यांनी बंडाचे निशाण उभारल्याबरोबर खानदेशातील शेकडो भिल्ल सैन्यात दाखल झाले आणि सैंधवा घाट काबीज करून ब्रिटिशांच्या येणाऱ्या-जाणाऱ्या गाड्यांवर करवसुली करण्यात सुरुवात केली. अनेक ब्रिटिश अधिकाऱ्यांवरील हल्ल्यामुळे ब्रिटिश सरकार जेरीस आले. त्यांची लूटमार, दरारा दिवसेंदिवस वाढत होता. त्यामुळे इंग्रज अधिकाऱ्यांना मुंबई-आग्रा रस्ता असुरक्षित वाटू लागला. १७ नोव्हेंबर १८५७ साली खाज्या नाईकांनी तीनशे तरुणांसोबत जांभळी चौकात ब्रिटिशांच्या खजिना लुटला. या लुटीत ७ लाख रुपयांचा तत्कालीन चांदीची चलनातील नाणी होती. अफूने भरलेल्या गाड्यांही लुटल्या. या लुटीने ब्रिटिशांचे धाबेच दणाणले. ब्रिटिशांचे पोस्ट ऑफिसदेखील लुटले. टेलीग्राफचा ताराही तोडल्या. त्यामुळे ब्रिटिशांच्या दळणवळणार, संपर्कावर मोठा परिणाम झाला. लुटलेल्या खजिनातून शस्त्रे खरेदी केलीत व पैसा, खजिना गरीब लोकांनाही वाटला. २६ नोव्हेंबर १८५७ ला शिरपूर लुटले. सुलतानपूर भिल्ल सेनेने सारंगखेडा गावावर हल्ले चढविले व ब्रिटिशांना सळो

कि पळो करून सोडले. हतबल झालेल्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी खाज्या नाईकांना पकडण्यासाठी २ हजार रुपयांचे बक्षीसही जाहीर केले.

११ एप्रिल १८५७ रोजी ब्रिटिश सरकारला खाज्या नाईक आपल्या साथीदारसह मध्य प्रदेश सीमालगत शिरपूरजवळील आंबापाणीचा जंगलात असल्याची माहिती मिळते. मेजर ईव्हान्स आपल्या सैन्य व अत्याधुनिक शस्त्रासह त्या परिसराला घेराव घालून हल्ले चढवितात. भिल्ल समाजातील सैनिक एकत्रित येत ब्रिटिश सैन्यांवर तिरकमात, गोफण, तलवार, भोले यासारख्या पारंपरिक हत्याराने दिवसभर झुंज देतात. भिल्लाच्या सैन्याने २ ब्रिटिश अधिकार व १३ सैनिक ठार केले. या लढाईत ६५ भिल्ल सैनिक हुतात्मा झाले. शेकडो महिलाही ब्रिटिश सैन्याविरुद्ध लढल्या. ५७ सैन्यांना ड्रमचा आवाजावर गोळ्या घालण्यात आल्या. कुठल्याही आधुनिक शस्त्राशिवाय भिल्ल सैनिकांनी निधड्या छातीने ब्रिटिश सैन्याशी दिलेला हा लढा इतिहासात अजरामर झाला. १८५७ च्या उठावात खान्देशातील आदिवासी क्रांतिवीरांचे योगदान जस्टिस मॅकोर्थीने 'हिस्ट्री ऑफ युवर ऑन टाइम्स' या आत्मवृत्तात म्हटले आहे की, हा उठाव दक्षिण भारतापर्यंत पोहचला होता. एल्फिन्स्टनेही अहवालात नमूद केले आहे. याबाबत ब्रिटिशकालीन पुरावे उपलब्ध आहेत. अशा महान योद्धाने मातृभूमीसाठी लढता लढता आपल्या साथीदारसह प्राणाची आहुती दिली.

नंदुरबार जिल्ह्यातील **'रावलापाणी'** या आदिवासी पाड्यात २ मार्च १९४३ या दिवसाचा सूर्य ब्रिटिशांचा अमानुष गोळीबारासह उगवला. या घटनेला ७५ वर्ष पूर्ण झाली आहेत. नंदुरबार जिल्ह्यात ब्रिटिशांनी दोन वेळा गोळीबार केली. त्यातील एक गोळी बाल स्वातंत्र्य सैनिक शिरीष कुमार याने आपल्या साथीदारासह खांद्यावर तिरंगा घेऊन काढलेल्या मिरवणुकीवर झाला त्यांचे स्मृती स्मारक नंदुरबारमध्ये आहे दुसरी घटना जालियनवाला बागेची पुनरावृत्ती करणारी 'रावलापाणी' येथील आहे मात्र या घटनेची साधी नोंद ही सरकार दरबारी नाही. भिल्ल समाजाचा हा उठाव चळवळीचा स्वरूपात येण्याअगोदरच चिरडला गेला. नंदुरबार जिल्ह्यातील तळोदे तालुक्यातील अतिशय गरीब आदिवासी कुटुंबात जन्मलेले **आदिवासी संत गुलाब महाराज** यांनी १९४० च्या दशकात सामाजिक क्रांती घडविण्याचा प्रयत्न केला. पारतंत्र्याचा तो काळ त्यावेळी भिल्ल समाजाची रचना अवघड होती. साक्षरता हा प्रकारच नव्हता. भिल्लेतर समाजाकडून भिल्लांना उचनीच तेची वागणूक मिळत होती. त्याची झळ स्वतः महाराजही सोसत होते. ही स्थिती बदलावी असे त्यांनी ठरवले. आप या शब्दाची नव्याने योजना केली आपणास इतर समाजाकडून मानसन्मान हवा असेल तर प्रथम आपण एकमेकांना

मान दिला पाहिजे यादृष्टीने एकमेकांना भेटल्यावर आपकी जय म्हणून संबोधत दोन मार्च १९४३ रोजी महाआरतीला मोरवड येथे पोहोचण्याचा इराद्याने भरल्या सकाळीच मार्गक्रमण करण्यास सुरुवात केली. मात्र ब्रिटिशांनी त्यांच्यावर अमानुष गोळीबार केला. जालियनवाला बाग गोळीबाराचा संतप्त स्मृती जाग्या व्हाव्यात फरक एवढाच होता की अमृतसराच्या गोळीबार करणारा कॅप्टन डायर होता तर रावला पाणी येथे गोळीबार करणारा कॅप्टन ड्यूमन होता. १५ नागरिक मेल्याची नोंद आहे मात्र त्यांची नावाची माहिती आजही नाही. गोळीबार एवढा अमानुष होता की ७५ वर्षे पूर्ण झालेल्या गोळीबाराचा खुणा आजही देखील दगडावर स्पष्ट दिसतात. या खडकांवर गोळीबाराचा खुणा जपल्या जाव्यात व या स्वातंत्र्यसंग्रामाचे मोठे स्मारक व्हायला हवे. स्वातंत्र्य चळवळीतील एक संग्राम स्थळ एवढेच रावला पाणीचे महत्व नाही. हे स्थळ आदिवासींसाठी प्रेरक असे आहे. तसेच धार्मिक देखील आहे. आरती कार्यक्रम सुरू करण्याचा दिवस म्हणून तो आज ही साजरा होतो. या ठिकाणी वर्षभर भेट देणारे आरती करणारे आप धर्मी व अभ्यासक येत असतात. म्हणूनच या स्थळाला धार्मिक सामाजिक व स्वातंत्र्यसंग्रामातील सहित भूमी असे त्रिवेणी महत्त्व आहे, परंतु आजही पाहिजे ते स्थान या आदिवासी क्रांतिकारक यांना दिलेला नाही.

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात आदिवासी क्रांतिवीरांनी अनेक उठाव केले. यात संथालचा उठाव, कोल उठाव, भिल्लाच्या उठाव, मुंडा उठाव, कच्छमधील उठाव, पहाडी आंदोलन, गोंड आंदोलन, चुवार आंदोलन अशी अनेक उठाव आदिवासी क्रांतिवीरांनी इंग्रजांविरुद्ध केले. आदिवासींनी प्रखर लढे इंग्रजांविरुद्ध दिले. परंतु, त्यांच्या शूरपणांची दखल भारतीय इतिहासकारांनी घेतली नाही. भारतभूमी आदिवासींची मूळ भूमी असल्याने अन्यायाची चीड त्यांच्याच मनात प्रथम निर्माण होणे साहजिकच होते. त्यामुळे क्रांतीची मशाल पेटविण्यासाठी प्रथम आदिवासींचे हात पुढे सरसावले. उठावाची पहिली ठिणगी पेटवली. सातपुडा परिसर हा भिल्ल प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. या परिसरात अनेक भिल्ल नायकांनी इंग्रजांविरुद्ध प्रखर लढा दिला. यात **तंट्या मामा भिल्ल, भीमा नाईक, खाज्या नाईक, दौलत नाईक, कुवरसिंग वसावा, भागोजी नाईक, गुमानसिंग नाईक, दिपत्या पाडवी (भिल्ल), मेवाश्या नाईक** या भिल्लाच्या संघर्ष भारतीय लढ्यातील काही सोनेरी पाने आहेत. परंतु, दुर्दैवाने त्यांच्या स्वातंत्र्य लढ्याची फारशी नोंद घेतली गेली नाही.

निष्कर्ष :

१) आदिवासी क्रांतिकारक यांना न्याय मिळवून द्यावा

२) समाजामध्ये देशासाठी त्याग ही भावना निर्माण झाली पाहिजे

३) शालेय पातळीवर विविध स्वातंत्र चळवळी बाबत उपक्रम राबविले गेले पाहिजे

४) समाजामध्ये आदिवासी क्रांतिकारक यांच्याविषयी सन्मान राखणे

५) राष्ट्रनिर्माण व विकासात एक मत ही भावना रुजवणे

संदर्भ ग्रंथसूची :

१. प्रा. गौतम निकम, क्रांतिकारी आदिवासी जननायक, विमल कीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव

२. डॉ. रामभाऊ मुटकुळे, डॉ. नितीन बावडे, आधुनिक महाराष्ट्रातील समाज सुधारक

३. डॉ. कांतीलाल टाटिया, 'रावलापाणी'

४. बाबा भांड, महाराष्ट्राचे शिल्पकार तंट्या भिल्ल, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

५. महाराष्ट्रातील स्वातंत्र्य लढे (१९९४), डॉ. वि. गो. खोबरेकर, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

६. गोष्ट स्वातंत्र्यलढ्याची, ग. प्र. प्रधान, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ पुणे

खान्देश रत्नावलीचा अभ्यास

संपादक
प्रा. डॉ. सत्यजित साळवे
प्रा. दीपक पवार

२०. प्रा. प्रमोद बापू कोकणी
शिक्षण– एम.ए.बी.एड
महाविद्यालय – काकासाहेब हिरालाल मगनलाल चौधरी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, नंदुरबार
संपर्क –९४०३४३४४८०
लिहिलेला घटक – ललित निबंध

२१. डॉ. पंकज सदाशिव शिरसाळे
शिक्षण– एम.ए.पीएच.डी
महाविद्यालय –सार्वजनिक कला, वाणिज्य महाविद्यालय, विसरवाडी ता. नवापूर जि. नंदुरबार
संपर्क –७७९८२०७३२०
लिहिलेला घटक – छंदोबद्ध रचना आणि खंडकाव्य

२२. डॉ. नामदेव भिला माळी
शिक्षण – एम.ए.बी.एड, सेट, पीएच.डी
महाविद्यालय – वेस्ट खानदेश भगिनी सेवा मंडळ संचालित, कला, वाणिज्य व बीसीए महिला महाविद्यालय, देवपूर, धुळे –५
संपर्क – ९८२२२५९४०१
लिहिलेला घटक – हायकू म्हणजे काय ?

२३. प्रा. पल्लवी सुरेश सोनवणे
शिक्षण – एम.ए.बी.एड (मराठी)
महाविद्यालय – डॉ.अण्णासाहेब जी.डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव.
संपर्क – ९०२१२१०२९४/८२०८६४२७२६
लिहिलेला घटक – प्रवासवर्णन : प्रवास दक्षिण भारताचा – गो. तु.पाटील

२४. प्रा.गोपीचंद देविदास धनगर
शिक्षण – एम.ए.बी.एड, नेट–सेट
महाविद्यालय – के.सी.ई सोसायटीचे,मू.जे.महाविद्यालय,जळगाव.
संपर्क – ९७६६२०७५७४
लिहिलेला घटक – १. पत्रलेखन : काचेचं मन – गणेश चौधरी
२. खंडकाव्य : चंद्रास्त – प्रभाकर श्रावण चौधरी

२५. प्रा. प्रियंका विजय बोदडे
शिक्षण– एम.ए.बी.एड.
महाविद्यालय – जी, डी, एम, कला.के,आर, एन, वाणिज्य. एम, डी, विज्ञान महाविद्यालय जामनेर जि. जळगाव.
संपर्क – ९३५९१०३९९५
लिहिलेला घटक – सदर लेखन : चुना लगाके! – जे.जी.खैरनार

ललित निबंध

मराठी साहित्यातील कथा, कादंबरी, नाटक त्याचप्रमाणे आत्मचरित्र तसेच या गद्य वाङ्मय प्रकाराप्रमाणे ललित निबंध हा एक वाङ्मय प्रकार आहे. अन्य वाङ्मय प्रकाराप्रमाणेच इंग्रजी वाङ्मयाच्या प्रभावातून ललित निबंध उदयास आला. 'बेकन' या साहित्यकाराने इंग्रजीमध्ये लेखन केले. त्याचप्रमाणे फ्रेंच साहित्यिक 'मॉण्टेन' याने 'एसे' या नावाने दोन पुस्तके प्रकाशित केली. ल्युकस, लिंड, वेलॉक, ए. जी. गार्डिन या लेखकांनी आपल्या अनुभवांना एक वेगळेच रूप देऊन लेखन केले. इंग्रजी साहित्यात १५९७ मध्ये उदयाला आलेला प्रकार १९२५ नंतर मराठी साहित्यात आला. मराठी साहित्यातील या वाङ्मय प्रकारात ना. सी. फडके, वि. स. खांडेकर, अनंत कणेकर या आघाडीच्या लघुनिबंधकारांनी चांगल्याच प्रकारे योगदान दिले आहे. गुजगोष्टी या नावाने उदयाला आलेला वाङ्मय प्रकार ललित निबंध, लघु निबंध, लघुलेख, आत्मनिबंध, मुक्त निबंध, ललितलेख, ललित गद्य अशा अनेक नावांनी ओळखला जाऊ लागला. विविध अनुभव कथनाच्या प्रकारानुसार ललित लेखनात प्रवासवर्णनपर गद्य, पत्रात्मक गद्य, निसर्ग चित्रात्मक गद्य, आठवणीपर गद्य, शब्दचित्र, व्यक्तीचित्र, सत्य घटनांवर आधारित गद्य असे उपप्रकार निर्माण झाले. त्यामुळे ललित गद्य या नामाभिधानाबरोबरच मुक्तनिबंध असे या वाङ्मय प्रकाराला म्हटले जाऊ लागले.

या सर्वसमावेशक ललित गद्याचा विचार करताना आपल्याला लघुनिबंधाच्या स्वरूपाकडे त्याच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांसाठी जावे लागेल. वैशिष्ट्यांचा कमी-अधिक प्रमाणात व्याप वाढत चालला आहे. लघुनिबंधाचे विकसित रूप म्हणजे ललित गद्य होय. १९२६ पासून मराठीत लघुनिबंध अवतरला. ही वस्तुस्थिती अनेक विचारवंतांप्रमाणे मान्य करून इंग्रजी कालखंडातील निबंध लेखन लालित्य होते. डॉ. भीमराव कुलकर्णी तसेच भाऊ महाजनांनी लिहिलेल्या 'धुमके' मधील दि. ३१ मार्च १८५४ च्या अंकातील आनंदनाम संवत्सराचे वार्षिक वर्षफल या लेखाचा विचार हा लघुनिबंध म्हणून करावा लागेल.

स्वरूप :

ललित गद्य हा वाङ्मय प्रकार अत्यंत तरल व प्रवाही असा वाङ्मय प्रका आहे. या वाङ्मय प्रकाराचे स्वरूप उलगडून सांगणे म्हणजे पारा मुठीत पकडण्याचा प्रयत्न करण्यासारखे आहे. ललित गद्य हा वाङ्मय प्रकार इंग्लिशमध्ये Formless Form या नावाने ओळखला जातो. या प्रकारातील लेखन मोकळे-ढाकळे, मुक्त प्रवृत्ती असलेले, विस्तारशील स्वभावाचे असते. त्यामुळे त्याला आकारविहीनता प्राप्त झालेली असते. अशा प्रकाराला ललित गद्य असा कोणताही 'बंदीश' न सुचविता, पण त्याची प्रकृती मात्र ललित असते. हे दर्शविणारा शब्दप्रयोग करणे जास्त संयुक्तिक वाटते, असे आनंद यादव म्हणतात. याचा अर्थ मुक्तता आणि लालित्य ही ललित गद्याची प्रधान वैशिष्ट्ये आहेत. लघुनिबंधाचे आद्यप्रवर्तक म्हणजे लघुनिबंध असे म्हटले आहे. सुहृदभाव हा लघुनिबंधाचा आत्मा आहे, असे त्यांना वाटते. मोकळेपणाने गुजगोष्टी कराव्या त्याप्रमाणे लघुनिबंधाचे स्वरूप असते.

काव्यमयता आणि सहजसुंदरता ही देखील ललित गद्य वैशिष्ट्ये आहेत. काव्योद्गार जितका सहज तितका सुंदर त्याप्रमाणे ही देखील ललित गद्याची वैशिष्ट्ये आहेत. काव्योद्गार जितका सहज असेल तितकी त्याची मनोज्ञता वाढेल. ताजेपणा आणि मुग्धपणा हे ललित निबंधाचे प्रमाणभूत आहे. मानवी जीवनाचे जिव्हाळ्याने केलेले चिंतन व त्यातून स्फुरलेला विचार विलास म्हणजे लघुनिबंध होय. लघुनिबंधाबाबतीत म्हटले तर वि. स. खांडेकर जीवनविषयक चिंतनातून विचार विलासाला खांडेकर लघुनिबंधाला महत्त्व देतात. ललित निबंधात अशा स्वैर विलासाला वाव असतो. म्हणूनच ललित निबंधाचे स्वरूप तरल बनते. त्यात तो कथेच्या अंगाने फुलताना तसेच नाते कवितेशी आपलेसे जोडते. तर कधी आत्मकथनात रंगून जातो. त्यामुळे ललित निबंधकार जीवन अनुभवाचा टीकाकार दिसतो. जीवन अनुभवाचा लिहित असतना जमिनीपासून आकाशापर्यंत तसेच कुठलाही विषय त्याला वर्ज्य राहत नाही. अर्थात ललित निबंधाला खेळकरपणा हा देखील ललित निबंधात महत्त्वाचा गुण ललित निबंधकारांनी मानलेला दिसतो. ललित निबंधातून वाचकांना आनंद देण्याचा प्रयत्न ललित निबंधकार करीत असतो. सहजसुंदर भाषाशैली हीदेखील ललित गद्यात लक्षणीय ठरते.

ललित गद्य हा शब्दप्रयोग आपणास अभिप्रेत आहे. मराठीत लघुनिबंध स्वत:चे रूप आकारित होता. शोधीत होता. बेकनच्या निबंधाची मराठीत भाषांतरे झाली नी त्या धरतीवर निबंध लिहिले गेले. निबंध-लघुनिबंध असा ललित गद्याच्या निर्मितीचा प्रवास पाहिल्यानंतर या साहित्य प्रकाराच्या विषयी विविध

विचारवंतांनी मांडलेली मते या दुसऱ्या आत्मनिष्ठ निबंधाच्या प्रवाहाच्या प्रवासात मराठी लघुनिबंध स्वत:चे रूप आकारित होता. शोधीत होता. या सर्वसमावेशक ललित गद्याचा विचार करताना आपल्या लघुनिबंधाच्या स्वरूपाकडे त्याच्या मूलभूत वैशिष्ट्यांसाठी जावे लागेल. कारण ती वैशिष्ट्ये कमी अधिक प्रमाणात ललित गद्यात व्यापून राहिली आहेत.

ललित गद्यात 'मी'चा आविष्कार :

गद्य साहित्य प्रकारापेक्षा ललित गद्याचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. ललित गद्यात 'मी'ला आलेला अनुभव अपेक्षित असतो. तो अनुभव सौंदर्यात्मक पद्धतीने व्यक्त झालेला असतो. या विषयाच्या निर्मितीत 'मी' चे अनुभव व्यक्त झालेले असतात. त्यात मुक्ततेला वाव असल्याने विषयाच्या आनुषंगाने 'मी' चे अनुभव व्यक्त झालेले असतात. लेखक थेट अनुभव आविष्काराला महत्त्व देतो. लघुनिबंध व लघुकथा यांच्या सीमारेषा एकमेकात मिसळलेल्या असतात.

खान्देश रत्नावलीचा अभ्यास

संपादक
प्रा. डॉ. सत्यजित साळवे
प्रा. दीपक पवार

अथर्व

खान्देश रत्नावलीचा अभ्यास

G- 21

संपादक
प्रा. डॉ. सत्यजित साळवे
प्रा. दीपक पवार

अथर्व पब्लिकेशन्स

६.

मुक्तछंद आणि अभंग

अ) मुक्तछंद ब) अभंग

मराठी साहित्यप्रकार गद्य आणि पद्य या दोन प्रकारांत विभागला गेला आहे. गद्यात कथा, कादंबरी, नाटक, एकांकिका, प्रवासवर्णन, चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथन इत्यादी साहित्यप्रकार समाविष्ट केले आहेत, तर पद्य साहित्यप्रकारात कविता, अभंग, श्लोक, साकी, सुनीत, हायकू, रुबाया इत्यादी प्रकार पद्य या 'वाङ्मय' प्रकारात मोडतात. पद्य या साहित्यप्रकारात मराठी व्याकरणाला धरून लिखाण करावे लागते. उदा. अभंग, कविता होय, तर काही साहित्यप्रकारात मुक्तपणे आपण लिहितो, तो म्हणजे मुक्तछंद होय.

अ) मुक्तछंद :

व्याख्या :

१) "जो छंदात बांधलेलं नाही ते मुक्तछंद होय."

२) जेव्हा एखाद्या कवितेत चरणसंख्या, अक्षरसंख्या, गण, लघुक्रम, मात्रा यांपैकी कोणतेच ठराविक बंधन नसते; पण प्रत्येक ओळीला स्वत:ची अशी विशिष्ट अंगभूत लय असते, तेव्हा त्या रचनेला 'मुक्तछंद' असे म्हणतात.

उदा. "वेगाने निघून जाताना निदान वळून तरी बघायचे होते. वस्ती जळत होती आणि आमचे हात वर होते."

वरील उदाहरणात ओळी पाहा. ओळी लहान-मोठ्या आहेत. अक्षरांची संख्या सारखी नाही. अनुक्रमे २३, १८ इतकी अक्षरसंख्या आहे. म्हणजेच अक्षरांची, ओळींची बंधने नाही; पण यातील एक गोष्ट लक्षात घ्या, हे मुक्तछंदाचे उदाहरण असले, तरी या ओळी वाचताना आवाजातील चढ-उतार, आशायानुकूल आवाज करावाच लागतो. यामुळेच मुक्तछंदाचे सौंदर्य खुलते. मुक्तछंदाचे लहान-मोठ्या ओळींना लांबीचे नियम नसतात. त्यांचा कालानुक्रम लघु-गुरू क्रम याचे नियम नसले, तरीही मुक्तछंदात काव्यनिर्मिती चांगली होऊ शकते. मुक्तछंदात ज्या ओळी असतात, त्यातच लयबद्धता असते. ते व्याकरणातील लघु-गुरू,

काव्यात सांगड असते; परंतु ते लयबद्ध असतात. त्यामुळे त्या ओळी वाचताना सुलभ जातात.

मुक्तछंद या वाङ्मयप्रकारात कवी वेगवेगळ्या प्रकारचे छंद जोपासून 'मुक्तछंद' लेखन करीत असतो. ते कवीलाच माहीत असते. जसा प्रसंग असेल त्यानुसार कवी आपले लिखाण करीत जातो. कुठल्याही शब्दाच्या छंदात-फंदात पडत नाही. तो मुक्तपणे लिहीत असतो. मराठी वाङ्मयप्रकारात कवी अनिल यांनी 'मुक्तछंद' आणला. त्यांच्या कवितांमध्ये हा प्रकार रूळविला. मुक्तछंदात नवीन प्रयोग, प्रकार समजला जातो. 'मुक्तछंद' हा काव्यप्रकार कवी केशवसुत यांनी पहिल्यांदा लिखाण केले; परंतु त्याचा विस्तार करण्याचे श्रेय कवी अनिलांना दिला जातो. त्यानंतर बा. सी. मर्ढेकरांनीही हा काव्यप्रकार हाताळलेला दिसतो. कवी ग्रेस, सुरेश भट या कवींनी मुक्तछंदाला उंची वाढवून दिली, त्यांनी या कलाप्रकाराचा आपल्या काव्यात प्रयोग केला.

आपण एखादी सुंदर कविता वाचतो. उदा. बालकवींची 'पारवा' ही कविता वाचल्यानंतर आपल्याला या कवितेतील ओळी किती आहेत, त्यांच्यात किती मात्रा आहेत, ऱ्हस्व-दीर्घ कुठे लावता येईल, कुठे वाचन करताना थांबता येईल, असे आपण वाचन किंवा व्याकरणिकदृष्ट्या सांगत असतो; परंतु मुक्तछंदात या सर्व गोष्टींना झुगारून कवी कविता लेखन करीत असतो. तो मुक्तपणे लिखाण करतो. ज्या पद्धतीने एखादा पक्षी बंदिस्त पिंजऱ्यातून बाहेर काढून दिल्यानंतर मुक्त संचार करतो, तो कशाही रीतीने हवेत उडतो; परंतु त्यांच्या उडण्यामध्येही एक वेगळाच आनंद त्या पक्ष्याला मिळतो. तो त्यालाच माहीत असतो. 'मुक्तछंद' ही काव्याचा असाच प्रकार आहे. कवी सेरिवर्य पद्धतीने लिखाण करीत जातो; परंतु त्याच्या काव्यातून आपल्याला एक वेगळाच अर्थ प्राप्त होत असतो.

'मुक्तछंद' या वाङ्मयप्रकारात कुठलेही अलंकार, वृत्त हे शब्द व्याकरणाच्या चौकटीत बसविता येत नाही. ते वेगळ्याच पद्धतीने कवी मांडतो. त्याला जी परिस्थिती दिसली, त्या परिस्थितीवर, सौंदर्यावर कविता करतो. तो मुक्तपणाने करतो. त्याला कसलेच बंधन नसते. ते 'मुक्तछंद' होय. मुक्तछंदामुळे कवीला किंवा आपल्याला एक फायदा होतो; तो म्हणजे कुठल्याही एका छंदात किंवा प्रकारात अडकून न राहता किंवा चिकटून न राहता, तो अर्थाला धरून नटविता-सजविता येतो. त्यामुळे मुक्तछंदात कवी मुक्तपणे लिखाणास प्राधान्य देतो.

आजच्या आधुनिक युगात जीवन जगताना प्राचीन रूढी-परंपरांना झुगारून मनुष्य जीवन जगताना दिसत आहे. या युगात मूल्ये कुठेतरी लोप पावलेली आहेत, असे आपणांस जाणवते; परंतु तो जीवनक्रम सुखदायीच आहे, असे जाणवते. मुक्तछंदाच्या बाबतीतही असेच म्हणता येईल. कवी ज्या पद्याच्या रचना करीत

२६. प्रा. भावना भीमराव संकोपाळ

शिक्षण – एम.ए.बी.एड., सेट

महाविद्यालय – डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे .महिला महाविद्यालय , जळगाव

मो.– ९१७५८६९६४६ /८६९८७२३९७९

लिहिलेला घटक – ललित निबंध : भंगार बाजार – अशोक कोतवाल

२७. प्रा रत्नाकर खंडू कोळी

शिक्षण – एम.ए.बी.एड, सेट

महाविद्यालय – नूतन मराठा महाविद्यालय जळगाव..

मो ८३२९६४६५०५

लिहिलेला घटक – छंदोबद्ध रचना : माझ्या जीवा – बहिणाबाई चौधरी

२८. प्रा. प्रविण रमेश बागुल

शिक्षण– एम.ए.बी.एड.मराठी, सेट

महाविद्यालय – श्री.काकासाहेब हिरालाल मगनलाल कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय , नंदुरबार.

मो. ९६३७०८२१३६.

लिहिलेला घटक – मुक्तछंद : जंतुनाशक फवारली पाहिजेत – निळकंठ महाजन

२९. प्रा. अनिता विक्रम पाडवी

शिक्षण – एम.ए.बी.एड., सेट.

महाविद्यालय –संत जगनाडे महाराज मंडळ संचालित कला व वाणिज्य महाविद्यालय, खापर ता. अक्कलकुवा जि. नंदुरबार.

संपर्क – ९४०५७९८८५३

लिहिलेला घटक – गझल : कळेल तुजला प्रेम कवी – वीरेंद्र बेडसे.

३०. प्रा. मोरेश्वर पुरुषोत्तम सोनार

शिक्षण – एम.ए.

महाविद्यालय – अॅड.एस.ए. बाहेती महाविद्यालय, जळगाव

संपर्क – ८१७७८२९४९६

लिहिलेला घटक – हायकू : गंध फुलांचा – शशिकांत हिंगोणेकर

PRINCIPAL
Shri Kakasaheb Hiralal Maganlal Chaudhari
Arts,Comm.& Science College
Nandurbar Tal Dist. Nandurbar